

Поляк І. П.,
аспірант кафедри української мови
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ТА ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ НЕОЗНАЧЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті розглянуто комунікативно-прагматичні особливості функційно-семантичної категорії неозначеності. Проаналізовано формально-граматичне маркування неозначеності. Виділено класи перформативних дієслів із неозначено-особовою семантикою.

Ключові слова: категорія неозначеності, прагматика, мовленнєвий акт, комунікативно-прагматична спеціалізація, формально-граматична репрезентація, перформативні дієслова.

Постановка проблеми. Сьогодні помітне значне зацікавлення науковців дослідженнями різних категорій, з-поміж яких найменш простудійовано є функційно-семантична категорія неозначеності. Важливим є її вивчення з огляду на змістові й формальні ознаки, а також відповідно до прагматичної спеціалізації та вияву в процесі комунікації.

Сучасні наукові розвідки, що стосуються питань комунікативістики, досить різноманітні й багатоаспектні. У концепціях багатьох вітчизняних і зарубіжних лінгвістів проаналізовано термінологічний апарат комунікативної системи (А. Загнітко [1], Ф. Бацевич [2, 3], О. Селіванова [4]), у якому чільне місце посідає поняття дискурсу. У мовознавчій науковій парадигмі дискурс представлено як тип комунікативної діяльності, інтрактивне явище, мовленнєвий потік (Ф. Бацевич [3, с. 138]), як текст, «занурений у життя» (Н. Арутюнова [5, с. 136–137]), як процес застосування мовної системи (К. Серажим [6, с. 10]). Теорії мовленнєвих актів розглянуто в працях Дж. Остіна [7], О. Москальської [8], Ф. Бацевича [3] та інших. У розвідках, присвячених проблемам комунікативно-прагматичної лінгвістики, важливим об'єктом дослідження є текст, зокрема його комунікативно-прагматичні норми (О. Анісімова), комунікативно-прагматичні завдання (Н. Лиса), комунікативно-прагматична структура (І. Бидіна, Н. Гапотченко) та ін. Попри значні напрацювання, в сучасній україністиці бракує студій, пов'язаних із розглядом засобів реалізації функційно-семантичної категорії з огляду на особливості їх комунікативного вияву.

Мета статті полягає в тому, щоб схарактеризувати комунікативно-прагматичну спеціалізацію засобів вираження неозначеності й визначити їх формально-граматичні різновиди. Мета мотивує необхідність розв'язання таких завдань: 1) розглянути комунікативно-прагматичні особливості мовних одиниць, які виражають неозначеність; 2) проаналізувати формально-граматичну репрезентацію категорії неозначеності.

Вияскривленню інтенційно-прагматичних параметрів мовленнєвої неозначеності сприятиме новітній матеріал, дібраний із преси.

Виклад основного матеріалу дослідження. Неозначеність – функційно-семантична класифікаційна категорія, що

має узагальнене значення невизначеного, неконкретизованого, приблизного вияву кого- або чого-небудь, якихось ознак, зокрема часових, кількісних тощо, і зrealізована різнорівневими формально-граматичними засобами. Важливу роль у вивченні неозначеності відіграє зорієнтованість не тільки на мовний аспект, а й мовленнєвий. В. Кондратюк зазначає, що «мовленнєва неозначеність – це реалізація певної характеристики в конкретному висловленні, найчастіше вона застосовується як прийом або засіб осмислення тексту (алегорії, алюзії, різного роду інтертекстуальні елементи, одночасна наявність двох планів опису тощо)» [9, с. 37–38]. Під впливом ідей мовної прагматики й теорії дискурсу виникає потреба аналізу неозначеності на комунікативно-прагматичному рівні.

К. Серажим тлумачить термін «прагматика» як «співвідношення лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників у межах певного типу комунікативних ситуацій; наука, що вивчає відношення впливу комуніканта (того, хто є ініціатором процесу спілкування) на комуніканта (того, на кого спрямоване це спілкування), адресанта на адресата» [6, с. 80]. Центральним поняттям прагматичної настанови висловлення є інтенція (комунікативний намір мовця), тобто спрямованість висловлення на розв'язання визначеного мовного завдання комунікації. Прагматична спрямованість адресанта як відправника інформації на адресата як її одержувача виявляється у виборі різних мовних засобів, за допомогою яких ця інформація може бути передана. При цьому варто звертати увагу на їх інформативність і здатність впливу на співрозмовника. Н. Вахтель виділяє такі типи потенційно можливих адресатів: 1) конкретний, реальний; 2) гіпотетичний; 3) одиничний; 4) масовий [10, с. 5]. Для категорії неозначеності характерними є гіпотетичний і масовий потенційно можливі адресати. Наприклад, у реченнєвій конструкції ... *хтось комусь сказав щось погане* ... (День, 28.07.2006) гіпотетичний адресант здійснює вплив на гіпотетичного адресата з метою образити, зіпсувати певні стосунки. У конструкціях на зразок *Тоді він звертається до натовпу* ... (День, 20.10.2007); *Президент Реджеп Тайп Ердоган звертається до народу після спроби перевороту* (День, 18.09.2016); *Фундація звертається до громадськості з проською допомогти спорудити монумент і тим самим ушанувати пам'ять великого українця* (День, 01.08.2012) лексеми *натовп*, *народ*, *громадськість* указують на масовий тип адресата й мають частковий вияв неозначеності, репрезентуючи своєрідну перехідну ланку між неозначеністю й означеністю.

Продуктивність аналізу будь-яких реченнєвих одиниць, зокрема й тих, що містять компоненти з неозначеною семантикою, забезпечує їх вивчення у зв'язку з теорією мовленнєвих актів. Поняття мовленнєвого акту дослідники трактують

по-різному. Н. Арутюнова окреслює мовленнєвий акт як «цілеспрямовану мовленнєву дію, що здійснюється відповідно до принципів і правил мовленнєвої поведінки, узвичаєної в певному суспільстві» [12, с. 412–413]. Ф. Бацевич, розширивши дефініцію Н. Арутюнової, висновує: «Мовленнєвий акт – це цілеспрямована мовленнєва дія, котра здійснюється відповідно до принципів і правил мовленнєвої поведінки, які прийнятні в певному суспільстві; одиниця нормативної соціомовленнєвої поведінки, що розглядається в межах прагматичної ситуації» [2, с. 129].

Основи теорії мовленнєвих актів пов'язані насамперед із концепцією Дж. Остіна. Дослідник запропонував трирівневий аспект опису мовленнєвого акту, використовуючи такі поняття, як локуція, ілокуція, перлокуція [7, с. 93]. Аналізуючи компоненти мовленнєвого акту, науковець указує на їх конкретні вияви. Дж. Остін зазначає, що «для здійснення ілокутивного акту необхідно передусім здійснити локутивний акт» [7, с. 95]. Локутивний акт значною мірою пов'язаний з адресантом, який виголошує певне речення з відповідним змістом і референцією, послуговуючись різноманітними засобами мовлення для реалізації акту-говоріння й акту-констатації. Виокремлення локутивного акту потрібне для чіткого виділення інших актів, насамперед ілокутивного, який відбиває комунікативні наміри адресанта, пов'язані, наприклад, з інформуванням. Перлокутивний акт є наслідком впливу ілокутивного акту на адресата чи аудиторію. Він спрямований на досягнення певної дії через посередництво говоріння, тобто мовець може, наприклад, переконати: *Хотілося ... до когось апелювати* (День, 17.02.2005), змусити сумніватися: *Але протоколом навряд чи когось налякаєш* (День, 04.03.2010); ... *чи зможе прокурорсько-судова система в автономному режимі покарати когось в таких резонансних злочинах* (День, 19.02.2018), вести в оману співрозмовника: *Мітингувальниками хтось маніпулював* (День, 04.10.2015). Перлокутивний акт комунікації насамперед забезпечує не розуміння адресатом сутності почутої інформації, а спричинені нею зміни різної поведінки реципієнта. О. Москальська кваліфікує перлокуцію як «програмування мовцем реакції адресата мовлення» [8, с. 63]. У реченні *Когось вони порадували і надихнули, когось втомили...* (День, 20.01.2012) один адресант комунікативної ситуації (*вони*) спричиняє різну реакцію невизначених адресатів: одна група комунікантів акумулює емоції радості й натхнення, інша – втоми й знеохочення.

Усі складники мовленнєвого акту перебувають у своєрідній взаємодії. Наприклад, у реченні *Я не мав наміру образити когось* (День, 25.08.2017) локутивний акт представлений виголошенням акту-констатації. Специфіку ілокутивного акту відбиває комунікативна мета мовця, який інформує невідомого адресата, що не мав наміру образити. Перлокутивний акт репрезентований дієво-емоційним ствердженням-підтвердженням значення висловлення.

Дж. Остін запропонував розмежовувати два типи висловлень – перформативні й констативні. «Констатив – тип повідомлення, що позначає стан речей, констатує факт об'єктивної (чи такої, яка вважається об'єктивною) дійсності; перформатив – висловлювання, еквівалентне дії, вчинку» [7, с. 175–176]. Дж. Остін уважав, що перформативне висловлення перетворює процес мовлення в ілокутивний акт, якому відповідає певне перформативне дієслово. Дослідник виділяє п'ять класів перформативних дієслів за ілокутивною силою: 1) вердиктиви (дія на зразок винесення вироку, позитивної чи негативної оцінки);

2) екзерситиви (призначення на посаду, наказ, примушення, попередження, порада, заборона); 3) комісиви (обіцянка й інші зобов'язання, наприклад, клятва, присяга); 4) бехабітиви (акти, пов'язані із суспільною поведінкою людей); 5) експозитиви (акти, у яких мовець характеризує свою участь у дискусії, суперечці або бесіді) [7]. Класифікацію Дж. Остіна доцільно застосувати до дієслів із неозначено-особовою семантикою. Розглянемо докладніше кожен із типів:

1. Вердиктиви. У конструкціях *В організації підкреслили, що засуджують таке рішення української влади* (День, 14.04.2017), *В ООН позитивно оцінюють українські реформи* (День, 09.09.2015), ... *детально аналізують витрати на енергоресурси* (День, 15.04.1998) дієслова із неозначено-особовою семантикою використані на позначення ілокутивних функцій осуду, оцінювання явища та аналізу фактів. Перформативне вживання таких дієслів спричинене насамперед контекстом висловлення.

2. Екзерситиви: ... *у документі застерігають від відкатів назад та затримок* (День, 08.08.2017), *Також у документі відповідним галузевим асоціаціям наказують проводити тренінги для персоналу компаній-провайдерів* (День, 15.07.2012), ... *їм наказують забрати свої речі й покинути село* (День, 08.08.2006). У поданих конструкціях зреалізована загальна ілокутивна функція «зміни» (поведінки, ситуації, місця, процесу тощо), яка вказує на перлокутивний ефект після закінчення мовленнєвого акту.

3. Комісиви. У висловленнях *Берлінський аеропорт-догобуд обіцяють відкрити у 2020 році ...* (День, 16.12.2017), *У Києві обіцяють відновити гаряче водопостачання* (День, 24.06.2017), *У «Газпромі» заявляють, що не перекриють постачання палива ...* (День, 24.04.2014) невідомі мовці беруть на себе зобов'язання щось зробити в майбутньому. Результат виконання залишається невідомим.

4. Бехабітиви: *У Європі вітають останні кроки влади ...* (День, 10.04.2013), ... *тут їм нудно, а тут слухають уважно, співчують героєві* (День, 20.03.2009), *Але все одно йому дзвонять і дякують* (День, 20.07.2017). У реченнях цього зразка перформативні дієслова з неозначено-особовою семантикою засвідчують формули мовленнєвого етикету: вітання, подяка, співчуття. Прагматична сутність такого висловлення визначена зміною стосунків та експресивністю ситуації.

5. Експозитиви. Ілокутивна мета речень *На сайті Київської міської держадміністрації інформують, що станом на 23 жовтня тепло включене у 80% житлових будинків* (День, 24.10.2017), *Припускають, що формування мов пов'язано з доволішнім ландшафтом та навіть кліматичними умовами* (День, 20.09.2002) полягає в загальному повідомленні про стан речей. Інформативність мовленнєвого акту може бути чітка й точна або ж умовна. Останнє висловлення сприяє вираженню ненав'язливості.

Як засвідчує досліджуваний матеріал, перформативні дієслова, що структурують речення з неозначено-особовою семантикою, відіграють важливу роль у формуванні мовленнєвих актів. Проте ці форми не обмежують перелік засобів експлікації функційно-семантичної категорії неозначеності.

В українській мові маркування неозначеності пов'язане з неозначеними займенниковими іменниками на зразок *хтось*, *дехто*, *хто-небудь*, *що-небудь*: *Хтось вишив слово, хтось – літеру, хтось – рядок* (День, 17.12.2017); *Зараз навряд чи можна уявити, щоб хто-небудь із владної верхівки міг добровільно*

пiти на перевибори (День, 05.04.2017); займенниковими прикметниками якийсь, який-небудь, будь-чий, деякий: *Можна було розробити стратегію так званим кабінетним методом або залучити який-небудь поважний інститут* (День, 01.08.2017); *В договорі є дві позиції, які можуть викликати якийсь сумнів* (День, 25.05.2007); займенниковими прислівниками якимсь, як-небудь, будь-де, колись, десь, кудись: ... *друкована книжка може супроводжувати вас будь-де...* (День, 14.09.2017); *Ікс залишив дитячу залу і рушив кудись геть довгою анфіладою розкішних кімнат свого дому* (День, 10.01.2003); прикметниками незнайомий, невідомий: *У неділю пожежники через невідомий газ змушені були евакуювати Гамбурзький аеропорт* (День, 12.02.2017); числівниками багато, мало, чимало, кілька, декілька, кільканадцять тощо та їх функційними еквівалентами видимо-невидимо, тьма, як кіт наплакав, як маку: *Країни Євросоюзу зробили багато обіцянок щодо міграційної кризи ...* (День, 11.11.2015); *Декілька незлих слів про український кінопрокат* (День, 31.05.2013); *Загалом творів про художників, тим більше – іноземних, тим більше – випущених на Україні – кіт наплакав* (День, 10.12.2005); *Дітей тут – як маку!* (День, 04.04.1998).

Комунікативно-прагматичний аспект дослідження розглядає категорійної величини дає змогу простежити зв'язок неозначеності із синтаксичним рівнем мови. Варто зацентрувати увагу на односкладних неозначено-особових реченнях: *У Нацбанку запевняють, що і без Гончарової все йде за її планом* (День, 27.06.2017); *Сайт Ради не працює. Говорять, що це технічні неполадки* (День, 05.07.2012). На формально-синтаксичному рівні семантику неозначеності реалізують складений підмет чи керований член речення з неозначеним числівниковим компонентом, детермінанти й атрибутивні синтаксеми: ... *багато речей відбувалося супроти* (День, 14.04.2017); ... *багато речей доводиться спрочувати* (День, 19.10.2001); *Колись був членом деяких націоналістичних організацій ...* (День, 24.11.2016).

Висновки. Отже, поглиблене дослідження функційно-семантичної категорії неозначеності неможливе без акцентування уваги на комунікативно-прагматичному аспекті засобів її вираження. Комунікативно-прагматична спеціалізація неозначеності передбачає наявність комунікативної ситуації між мовцем та адресатом, які вказують на невизначену особу або кількість осіб, що здійснюють різні мовленнєві акти для забезпечення взаєморозуміння між учасниками комунікації.

Перспективу дослідження вбачаємо в розмежуванні мовних одиниць центральної та периферійної сфер вияву неозначеності й удокладненому дослідженні їх комунікативно-прагматичних ознак.

Література:

1. Загнітко А.П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 2. 402 с.
2. Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної прагматики. Київ: ВЦ «Академія», 2011. 304 с.
3. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
4. Селіванова О.О. Основи теорії мовної комунікації: підручник. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю.А., 2011. 350 с.
5. Арутюнова Н.Д. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1990. С. 136–137.
6. Серажим К.С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалі сучасної газетної публіцистики). Київ: Либідь, 2002. 392 с.
7. Остин Дж. Слово как действие / пер. с англ. А.А. Медниковой. Новое в зарубежной лингвистике. Москва, 1986. Вып. XVII: Теория речевых актов. С. 22–130.
8. Москальская О.И. Грамматика текста. Москва: Высшая школа, 1981. 183 с.
9. Кондрагук В.М. Типологія засобів вираження неозначеної кількості в сучасній українській мові. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 «Проблеми граматики і лексикології української мови». 2011. Вип. 7. С. 36–39.
10. Вахтель Н.М. Основы прагмалингвистики: учебное пособие. Воронеж: Изд-во ВГУ, 2006. 31 с.
11. День (щотижнева всеукраїнська газета), м. Київ. 1998–2018. URL: <https://day.kyiv.ua/uk>.
12. Арутюнова Н.Д. Речевой акт. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1990. С. 412–413.

Поляк И. П. Коммуникативно-прагматическая специализация и формально-грамматическая репрезентация неопределённости в украинском языке

Аннотация. В статье рассмотрены коммуникативно-прагматические особенности функционально-семантической категории неопределённости. Проанализированы формально-грамматические маркировки неопределённости. Выделены классы перформативных глаголов с неопределенно-личной семантикой.

Ключевые слова: категория неопределённости, прагматика, речевой акт, коммуникативно-прагматическая специализация, формально-грамматическая репрезентация, перформативные глаголы.

Poliak I. Communicative-pragmatic specialization and formal-grammatical representation of indeterminacy in the Ukrainian language

Summary. The article explored the communicative-pragmatic features of the functional-semantic category of indeterminacy. The formally-grammatical designation of indeterminacy was analyzed. The grades of performative verbs with undefined-personal semantics were distinguished.

Key words: category of indeterminacy, pragmatics, speech act, communicative-pragmatic specialization, formal-grammatical representation, performative verbs.